

Berkovits György

Kommentár a magam és városom másságáról

*Budapest és a zsidó arc**

Hessegetem álmaimat, megfejtés helyett, szeretem elfelejteni őket, mindet egytől egyig, most azonban, hogy olvasom *A zsidó Budapest* című könyvet, amely címével meglepi kedélyemet, azt állítván, a magyarok fővárosa zsidó *is*, elbizonytalanodom, majd előjön hirtelen egy elfelejtett álmom.

Miért kell nekem elbizonytalanodni, ha egy ismeretközlő mű, akár tekintélyes terjedelemben, két kötetben is, mint ez előttem, felhív, lássam meg a zsidót, amiben esetleg eddig nem láttam, és szembesít a szerinte zsidó *másssággal*, és szembesít városomnak, ahol élek, azzal a képével, amely eme más-ságnak, amit ráadásul részben ismerek is, feltételezett terepe.

Bevallom, töredelmesen vagy se, mindegy, azért volnék bizonytalan, mert furcsa, szokatlan nekem ez a magamra vállalt diskurzus a zsidó másságról, lévén *asszimiláns*, e másságot levetni igyekvő zsidó, miközben pedig már, hadd tegyem hozzá halkán, nem is igyekszem levetni. Zavar tudatlanságom is, tulajdonképpen *nem tudom, mi az a zsidó másság* itt és most Magyarhonban, ha már *nem* etnikai, *nem* (szub)kulturális, *nem* nyelvi, *nem* (igazán) vallási, *nem* nemzeti-nemzetiségi, *nem* életmód- és gondolkodásbeli – töprengék hosszan, mit soroljak föl még *nemként* –, pedig olvasok, hallok, tapasztalok az ilyesfajta minden elképzelhető *nemet* illető másságról eleget. Azt tudom, *létezik* – a másság és a *nem-mássság* együtt.

Az álmom, ha igazi, ha kitalált, bennem van, s ha már említem botorul, meg kell kísérelnem leírni.

Idegen vagyok, egyedüli idegen egy tömegben,

* *A zsidó Budapest*. Megjelent 1995-ben Frojimovics Kinga, Komoróczy Géza (aki szerkesztette is), Pusztai Viktória és Strbik Andrea tollából, irodalom- és képjegyzékkel, személynevek, utcanevek, neves épületek, héber és jiddis szavak mutatóival, a Városháza és az MTA Judaisztikai Kutatócsoport kiadásában, A város arcai sorozatban.

jól mutatja külsőm, ruházatom. Szeretnék elvegyülni, de a tömeg nem engedi, hajszol tovább egy úton. Megkülönböztető jeletem, ruhámat, amely olyan meleg, hogy az izzadság szökőkútként fröcsköl belőlem, nem tudom levetni. Akadnak ugyan, akik úgy tesznek, mintha segítenének kibújni belőle, de nem komolyan. Egyszer csak tüzeket látok, tűz körül ülőket, odamegyek az egyikhez, ahol énekelnek, bekapcsolódom, de kiröhögnek, hamisan énekelek, hagyjam abba. Külső idegenségem jelétől, ruhámtól segítenek ugyan megszabadulni, a tűzre dobják, de saját jelükkel nem óhajtának megajándékozni, meztelenül kell maradnom, bámulnak, taglalják, milyen más vagyok, mint ők. Érdekes, ruhám nem ég el a tűzben, erre megnyugodnak,

Ükapám, Kohn Ferenc, a mészáros

**Nagyapám, anyai ágról, Rózsa Ignác
színházi táncos és koreográfus korában**

**Nagyanyám, Kohn Gizella, Rózsa Ignácné
színházi táncos korában**

megkérnek, álljak modellt, megmintáznak, mielőtt felruháznak a saját ruhájukkal, emlékezetükbe akarják vésni másságomat örök érvényűen. Miután idegenségemet megtestesült tárgyként, éghetetlen ruhaként és szoborként birtokolják, mit bármikor tényként fölhasználhatnak, fölajánlják, tisztuljak meg önmagamtól, másságom bűnétől. A megtisztulás elpusztításommal azonos, megkérnek, ugorjak a tűzbe. Nem kell már élnem ahhoz, hogy emlékeztessenek idegenségemre, mikor rám van szükségük mint áldozatra, kéznél leszek, ha már nem a magam hús-vér mezítelenségében is, de holt anyagba hűen lemásolva *fennmarad különbözőségem az idők végezetéig*. Már löknének a tűzbe, mikor... – felébredek.

Kiderül, hát nem olyan egyszerűen volnék én asszimiláns zsidó sem, *tudattalanom nem hisz asszimilációmban*.

Mivel kételkedem mind zsidóságomban, mind asszimilációmban, természetesen kételkedem könyvünk tárgyával, a „zsidó Budapesttel” kapcsolatban is, kételkedem, vajon létezhet-e olyan vonás, a zsidó, egy *ettől* – mind a két „fél”, a magyar és a zsidó törekvései által is – *megszabadulni igyekvő* városban. Ugyanakkor belátom, léteznie kell, hiszen kétszáz ezer zsidó élt is valamikor itt, és éppen akkor, amikor Budapest magára rajzolja máig legérvényesebb vonásait. És hovatovább még ma is élnek, élünk *ilyenek* – hogy mennyien, azt hosszabb ideje, legalább a több mint félmillió magyarországi zsidó kiirtása óta nem szabad tudni, kényes ügy, magyar és asszimiláns zsidó oldalról egyaránt kényes: kit tartsanak zsidónak, és mi alapján; ezt már félő megkérdezni is tulajdonképpen.

Mégis megkérdem, *mit tartanak zsidónak városomban és önmagamban?*

Előre bocsátom, magamban azért fellelem a zsidót, majd elárulom, milyet és miképpen, és előre bocsátom, ezentúl városomban is fellelem, mert ebbéli tudásomat szépen gyarapítja, észlelési képességemet finomítja ez a lexikálisra tervezett két kötet a magyar főváros zsidóságáról – ámbár milyen zsidóságról, mert a zsidó mint másság, erre kell rájönnöm, sokféle lehet, és ez a *sokféle*, a könyv szerzőinek, ha nem tévedek, egyféle.

Szeretek megkülönböztetni, s ha csak magamat vizsgálom, találok, bár etnikai és kulturális értelemben bennem lévő zsidót *nem*, de eredetszerű, érületi, metaforikus és zsidó aurát árasztót – és olyat, akit ki kell küszöbölni – *igen*, mindezt együtt is és külön-külön is, ám egyik sem jellemző rám, holott mindegyikből van bennem, azonban megragadhatatlanul. És megkockáztatom, Budapest zsidó arculatával is, ugyan sokkal egyszerűbben, így van.

A másság mint tény

Már nem tapasztalhatom meg, milyen is lehet az emancipáció korszaka előtti zsidó, ha csak éppen könyvünkből nem, amely a legszínvonalasabb fejezeteiben foglalkozik a *még tényszerűen* zsidó vonásokat viselő városrészekkel, melyeket nem tud megőrizni a város, jobban mondva elődei, a történelem elpusztítja, a társadalom áttervezi, oda a (zsidó) hely szellemével együtt (szerzőink igyekeznek felidézni színes ábrázolatokkal is).

Eltűnik, mintha nem is lett volna soha, a középkor végén s a kora újkorban keletkezett két zsidó utca Buda Várhegyén, ahol ugyancsak két zsinagóga körül élnek rabbinikus vezetéssel pár százan jiddisül, németül, héberül, sőt spanyolul beszélő zsidók, bármikor visszavonható királyi védelem, tehát letelepedési engedély, így kegy és kiszolgáltatottság körülményei között, elkülönülve gettószerűen, mindenben *idegenként*, viseletben, táplálkozásban, egyéb szokásban, hiedelemben stb., olvasom, és hozzáteszem, zárt *rituális* vallási templomközösségben, a környezettel csak megszabott alkalmakból, ritkaságértékű foglalkozásaikkal (pénzverés, kereskedés) kapcsolatosan érintkezve, megjelölve külső jelekkel (csúcsos zsidó süveg) kötelezően, az *etnikum másságában* létezve, az iszlámmal harmonikusabban kiegyezve (a török idején), mint a kereszténységgel. (Ma mindez múzeumi lelet, egy feltárt zsinagóga belső tere, héber feliratos sír-

kövek, megtalált laptöredékek héber kódexekből és egyéb tárgyak.)

Eltűnik az a „zsidóudvar” is, amely a felvilágosodás- és reformkori Óbudán különül el környezettől, főrendi (Zichy grófi) letelepedési engedély védelme alatt, amely visszavonásig érvényes; és eltűnik az ugyanakkoriban létezett „zsidókikötő” Pesten (a mai Erzsébet tér, Deák tér, Király utca torkolata között), nevezetesen az Orczy-ház és környéke, ahová bérlőként a város kivételes engedélyével telepedhetnek a szerencsés zsidók, záros háttárig, ideiglenesen, kik a környezettel, Óbudán is, Pesten is most már kereskedés által sűrűn érintkeznek, így etnikai másságuk külső jeleinek különbözősége, ahogy elképzelem, de csak a külső enyhül, zártságuk kissé megnyílik, gondolva megjelenésre, habitusra, modorra, de evésre-ivásra is, persze mindent létrehozna (imaház, rituális fürdő, vágoda, műhelyek, boltok, iskolák stb.), ami szükséges továbbra is elkülönült életmódjukhoz, hogy tisztán működő ótestamentumi–talmudista gondolkodásmódjukat, *kulturális másságukat* megőrizték. (Fennmarad az óbudai zsinagóga mint tévéstudió, néhány Tóra-rekvizitum, számtalan korabeli leírás, a labirintusjellegű Orczy-házról készült fényképek a benne lévő zsinagógákról, jesiváról, műhelyekről, raktárakról, üzletekről, lakásokról, ábrázolatok rabbikról stb.)

A zsidó *tényszerűség*, az eredeti, az etnikai és kulturális másság régen *elenyészik* (még mielőtt Buda, Pest és Óbuda egyesülne) Budapesten, marad az írás és a legenda.

Szívesen ülnék be a valamikor híres Orczy-kávéházba, melyet érzékletesen elevenítenek föl a szerzők, bár idegennek érezném ott magam, mivel nem élek kóser étellel és itallal, nem szoktam kalapban, sapkában kártyázni, nem értem a jiddis szót, sem a héber újságokat.

A másság mint eredet

A sikeresnek látszó zsidó emancipáció (az állampolgári és jogi egyenlőség megvalósulása) és asszimiláció (a zsidók fel akarják számolni zsidóságukat, a vallás kivételével, el akarnak vegyülni a magyarok között, mint tudjuk) korszakában, a Monarchia fennállásának idején, miközben fogynak minden, mind kevesebb, ami zsidó volna, mégis egyre több zsidó vonást találnak a szerzők Budapest ar-

Rézi néni, Lengyel Menyhért édesanyja,
lányunokájával

culatán, adatot adatra halmozó, különben érdekes szövevényel bizonyítják, ez is zsidó, az is zsidó.

Magam mind kételkedőbb leszek, mitől zsidó, mikor már nincs zsidó etnikum, mikor éppen számolódik föl a zsidó (antropológiai értelemben vett) kultúra, mikor a szubkulturális másság is eljelen-téktelenedik az életmód és a gondolkodás különbségeivel együtt (visszahúzódik a Magyarhonban alig látható ortodoxiába), nem bontakozik ki a nemzeti–nemzetiségi törekvés (a jiddist és a cionizmust lenézik, megmosolyogják). Marad a *vallási különbség*, de megreformálva, a neológia képében, mely maga is asszimiláns jellegű.

És kibontakozik az asszimilált zsidó, aki nem

zsidó zsidó, magyar-zsidó, zsidó-magyar, zsidó val-lású magyar, zsidó-keresztény (ha ugye leveti a val-lását, a neológiát is), keresztény-zsidó, sőt zsidó-ke-resztény-magyar és annak változatai, ilyen az asszi-miláció Magyarföldön, ilyen öszvér, furcsa, érde-kes, mosolyognivaló, sírnivaló, kegyetlen, hiú, áb-rándos, kellemes, kellemetlen és légvárépítő, ami-lyen az asszimiláció lenni szokott.

Az emancipált–asszimilált zsidó, amely (aki) ki-bontakozik, az előbbi sokféleséget halmozás elle-nére, egyetlen kategóriát alkot, a *zsidó származású* – nem merem hozzátenni, hogy – magyart.

Az *eredet*, bármennyire magyar szeretne is lenni a zsidó, nem vethető le, könyvünkéből is kitetszik, nem és nem, minden levethető, az *eredet*, *ha* zsidó, legyen akár homályba veszően elhantolva, mikor kell vagy nem kell, mindegy, feltámad, és kísért, kí-sértet gyanánt, hányszor kell nevetnem ezen.

Szerzőink is az eredetre hagyatkoznak, mikor a zsidóról beszélnek – címnek is jobb volna *A zsidó származású Budapest* –, hát tehetnének mást, kérdem, mikor a közösség felbomlik, és a zsidó is attól zsi-dó, ha közösség hitelesíti, e nélkül bizony az eredet-nek kell hitelesíteni, ha kívánja a hitelesítést, ha nem – azt, ami az *eredet* tudása nélkül nem volna *az*.

Nem felejthetem azonban, a vallás is, amely, is-métlem, az *eredet* mellett másik különbségként fenn-marad, közösségteremtő erő, ám a neológia éppen a hagyomány által szigorúan megszabott élet- és gondolkodásmódot hagyja el, tulajdonképpen *a* zsi-dót, *a* kultúrát, lecsupaszít róla minden ilyesmit, rá-adásul az asszimiláció követelményeihez idomított vallás szertartásaira csupaszít, arra, ami a templom-ban történik, mondhatnám, csak a (neológ) temp-lomban alkot közösséget ezentúl a (neológ) zsidó, ahogy kilép onnan, közössége szertefoszlik.

Milyen hát a neológ zsidó közösség hitközsége, és milyen szellemben képzik vallási vezetőit?

Wahrmann Mór nagykereskedőt, nagyiparost, a nemzetközi pénzügyek szakértőjét, a magyar kép-viselőház első zsidó vallású tagját a miniszterelnök, Tisza Kálmán ajánlására választják meg a pesti zsi-dó hitközség elnökének, tudatja velem a könyv, én meg kérdem, hát *milyen* az a hitközség, amelynek ügyeire, a legfontosabbra, az autonómiáját tekint-ve is, a nem zsidó hatalom ekkora befolyással bír, hát ilyen, asszimiláns a velejéig, felelem, magyar-zsidó hitközség, meg olyan, ami el akarja tüntetni a kellemetlen képzeteket keltő nevét is, a zsidót, és örömmel fogadja el az állam által javasolt eufemisiz-

tikus *izraelita* nevet, mintegy magyarosít, hogy be- tagozódjék mint magyar *nemzeti zsidó* egyház a keresztény egyházak mellé.

Ha óbecsei Freund Vilmos, a Rabbiképző Intézet – amelyet, érdekes, Ferenc Józsefről, és nem például Akiba rabbiról neveznek el, ami persze anakronisztikus is volna – internátusának alapítója díszmagyaraban lép a nyilvánosság elé, amint könyvünk egyik fotóján látható, akkor ő egy magyar nemes, kinek intézete, a magyar király dicsőségére, magyar *nemzeti rabbikat* képez.

A neológ vallási közösség a maga látszólagosságával ugyanolyan halovány nyomokat hagyhat maga után, amilyen halvány közösség nemigen sugározhat maradandót a nem zsidó környezetre, hiszen nem zsidó szeretne lenni szintén, s ami hatására kirajzolódó arcvonás, az néhány feltűnőbb templom kivételével elmosódott, kirajzolhatatlan, rejtőzködő, mint az egyletek, körök, alapítványok, társulatok, szervezetek is, pedig van belőlük valamikor, könyvünk tanúsága szerint, jó pár, azonban környezetükbe olvadnak már virágzásuk idején. A sok tudós rabbi és hatásos hitszónok – kiket a neológ közösség önmaga megmutatása eszközének tekinthetne – emléke sem eleven, hiába elevenítik fel a szerzők élénken, kedvvel, holt hagyatéknak látszik, s hiába igyekszem magam is, nemigen veszem észre nyomaikat a városon (természetesen nem látványként, hanem gondolati hagyományként), bár a hiba, leheséges, bennem van – nem is fogok velük foglalkozni. A szokásokra, ünnepekre sem térek ki, melyekkel pedig túlnyomórészt teli a két kötet, az ismeretközlés pátoszától áthatottan, sőt igyekezve föllelni, fölmutatni a Budapestre speciálisan jellemző mozzanatokot, ámde az erőlködés nem hoz eredményt, a magyar fővárosnak nemigen van sajátosságai zsidó ünnepekben – ha csak a Király utcai purimi karnevál nem, melynek érzéketlen, idézetként való leírását élvezettel olvasom, és csodálkozom, hát volt ilyen is ebben a városban, ilyen színes, forgatagos, az utca nem zsidó nyilvánossága előtt zajló zsidó ünnep, volt ilyen idő, amikor ezt *merték!*!

Ismétlem, nincs már külön története a zsidó közösségnek, a magyartól eltérő, és mégis egyre inkább halmozza az úgynevezett zsidó vonatkozásokat a vaskos két kötet. Ahogy teljesedik ki az asszimiláció, úgy festődik föl mind több zsidó alak és tett, úgy számoltatik össze mind több zsidó adalék. Mikor már a Nemzeti Sportuszoda is zsidóvá lesz, el-

fog a kétely, hát mitől zsidó – mert tervezője, Hajós Alfréd zsidó eredetű? –, szóval már a hivatkozott anyag is ellenáll.

A szerzőknek le kellene szögezniük, miről beszélnek, helyettük hadd mondjam én, *teljesítményekről* beszélnek, zsidó eredetű családok, személyiségek, vállalkozások, cselekedetek teljesítményéről, amelyek tényleg említésre méltók mint nagyiparosi, kereskedői, politikusi, tudósi, írói stb. életpályák sikerszimfóniái. Arról volna szó talán, ha a zsidó asszimiláns teljesítmények az asszimiláció mélyülésével, szélesedésével szaporodhatnak, kérdem, akkor ugyanígy szaporodhatnak a hivatkozások is rájuk? Így már érthető volna, de mégsem teljesen.

Olvasom, hogy Wodiáner Móric (Mór) miután vállalkozásai révén meggazdagszik, áttér a református vallásra, kaprióriai előnévvel nemességet kap, majd báróságot, tagja lehet a Nemzeti Casinónak, kiveszi részét a vasútépítésekből, a gőzhajózásból, a lipótvárosi házépítésekből. Vagy itt van Einhorn Ignác (Horn Ede), aki a szabadságharcban tábori rabbi, kapitány, a megtorlás elől Németországba menekül, kibújik rabbi mivoltából, és hírnevet szerez a közgazdaságtanban, visszatér, és a kereskedelmi államtitkárságig viszi. Megtudom, hogy Ernst Lajos mint a leggazdagabb festmény- és szoborgyűjtemény tulajdonosa, apja vagyonának köszönhetően felépít gyűjteményének egy múzeum nagyságú galériát, az első modern galériát a fővárosban, gyönyörű szecessziókat, ahol ő rendezte meg Gulácsy és Csontváry első gyűjteményes kiállítását, az épületet ma Ernst Múzeumnak nevezik.

Szóval, ha leszögeznék a szerzők, zsidó eredetű teljesítményeket vesznek számba, és sorolnak, melyek már nem a zsidó, hanem a magyar közösségre irányulnak, és ez természetesen következik az asszimilációból, akkor egyetértőbben lapozhatnám a könyvet, és gondolkoznék pontosabb címen – felötlök bennem: Budapest és a zsidó teljesítmény, hogy aztán rögtön elvessem, mert kérdem, ha mondjuk a teljesítmény építészeti (vesszpőparipám, Hajós Alfréd sportuszodája), akkor ez zsidó vagy építész teljesítmény?

Igen, tudom, az eredet megkerülhetetlen akkor, ha az erről való tudás nem felejtődik el, felszámolódhat minden zsidó sajátosság, az eredet megmarad, makacsul jelez.

Eredetemet nem tudom visszavezetni még ükapámig sem, nem baj, megteremttem, elképzelem,

amint leveti zsidó viseletét, magyart vesz fel, nemzetőrként harcol a magyar szabadságért, külön zsidó alakulatban, mert nem ért magyarul. Dédapám, és most csak a nevemet adó családról beszélek, éppen akkor születik, mikor a szabadságharcot levetni segítő muszkák a ház udvarán tanyáznak, már magyarul beszél, foglalkozását is ismerem, semmi különös, mézárós, persze kóser vágóhídon, viszont magyar közlegényként, ez a fixa ideám, okkupálja Bosznia–Hercegovinát, onnan hoz magának szefárd feleséget, legyen bennem egy kis olyan vér is, mintha előre tudná, a vágyaim közé tartozik. Nagypám elköltözik a zsidó környékről, nem jár zsinagógába csak nagy ünnepeken, leszokik a kóser ételről, itálról, szabómester, de nem zsidóknak, hanem parasztoknak varr, viszont társasága zsidó, mulató ember, mulatozik, amíg az első világháborúban magyar hősi halált nem hal az olasz fronton tizedesként. Apám, kapcsolatai révén, bekerül az úri kaszinóba, kártyázik, egyszer még párbajozik is, aztán behívják munkaszolgálatra – de ez már egy másik történet. (Az anyai ági felmenőim bemutatása nem volna ilyen egyszerű, és egyenes vonalú, a könnyebb megoldást választom.)

Az eredetemből az következik, na most én zsidó író vagyok? Persze azért a hiúságomat legyezgetné, ha egyszer majd bekerülnék egy ilyen forrásként használható zsidó vonatkozású könyvbe, mint – mint mi: magyar–zsidó író, zsidó–magyar író, író, aki... – inkább hagyjuk. Mégis, ha szívesen szerepelnék egy hasonló könyvben, mi bajom van vele? Mikor tisztában vagyok azzal, ahogy a szerzőink által is említett Heltai Jenő, Herzl Tivadar unokaöccse, nem bújhat ki Herzl bőréből, magam sem a magaméból.

De engedjem beszélni, mintsem könnyedén bírálattal álljak elő, mellyel különben saját létem alatt vágnám a fát fölösleges kishitűséggel, meghunyászkodással, a másságot, mint ennek a műnek a témáját. *A másságot el kell fogadnom jelnek*, amely nem felejtődhet el, mivel mint eredet virít, stigmaként beszél – a másság nyelvén szól.

Ott van Bloch Móric, aki evangélikus hitre tér, majd arról is rá a reformátusra, sőt református teológiai tanár lesz, főképpen magyar nemzeti kérdésekről értekezik, ráadásul megalkotja a magyar nyelv „teljes” szótárát, mindezt Ballagi Mórként. Vagy ott van Rosenthal Márkus, aki úgy vonul be a köztudatba, mint a magyar verbunkos zene egyedülálló mestere, a legtermékenyebb csárdáskompo-

nista s mint Rózsavölgyi Márk. Vagy ott van Csemegi – Nascher, jogtalanul írom ide, akár a fajvédők, már magyar nevén születik – Károly, aki megalkotja az első magyar büntető törvénykönyvet; és ott van Márkus Dezső – eredeti nevét már könyvünk sem tudja –, a Magyar Törvénytár megteremtője. Stb.

Törekvésük sikerrel jár: magyar nyelvésznek, magyar zeneszerzőnek, magyar jogásznak lenni – nekem meg magyar írónak –, tényszerűen nehezen lehetne vitatni. De a tény nem minden, sőt a legkevesebb, ez a két kötet is bizonyítja (bár a szerzők éppen az ellenkezőjére törekszenek), a ténynél léteznek fensőbbeségebb hatalmak, mert a tény már régen elenyészik, mikor *az eredet*, mely csak részben tény, gyönyörűen *virul*.

Bár méltányolom, ahogyan a szerzők a zsidó eredet nyelvén beszélnek, és elismerem, a zsidó eredetű vonások a magyar főváros arcán bizony sűrűn előfordulnak, mégis sok mindent nem értek, és éppen ahogy az eredet tényszerűségeit tálalják, azt nem, holott a tény „eleve értés” volna (Derrida szerint is), ebben a könyvben számomra nem az, kénytelen vagyok „a tény után jönni”, tehát értelmezni.

A másság mint érzület

Ez az elkötelezett hévvel megírt könyv a zsidó eredetű teljesítményeket zsidó érzülettel szemléli (mivel is szemlélhetné, akiknek nincs ilyen érzületük, azok nem fognak bele ekkora munkába), a megannyi kimerítő adatszerűséghez jelentést sugalmaz, miszerint, ha valami zsidó eredetű – a vasúti indóház a (valamikor) Gyár utcában, meg a Pannónia Gőzmalom a gründoló tulajdonosai miatt; a Teleki tér a kapedlis utcai árusok miatt; a Párisi Nagyáruház a tervező miatt; a Japán kávéház szintén a tulajdonos meg a törzsvendégek egy része miatt –, működjék bár nem zsidóként, nyugodtan érezhetjük zsidónak.

És *érzületileg* Budapestnek tényleg kölcsönözhetünk *számítalan zsidó vonást*, főképpen az azonosuló beolvadás virágkorából, a múlt század utolsó negyedéből, mikor a fenyegetettség negatív érzületként, az ígéret meg pozitívként egymást kiegészítve négyzetre emelkedik.

Emlegettetik a Lloyd-palota, az egyik kiténtetett zsidó fellegvárként a Lipótvárosban, amelyben zsidó tőkésék által létrehozott Gabonacsarnok, Keres-

**Apám, Berkovits Ferenc kereskedő,
közvetlenül házassága előtt**

kedelmi Csarnok, majd a Tőzsde, azután a zsidó jellegűnek titulált Börse kávéház talál helyet. Ezen a valaha városképet meghatározó klasszicista palotán nincs semmi zsidó kívül és belül, azonban ha az előbbieket tudjuk, akkor rögtön feltámadhat a zsidó érzület iránta, akár tekinthetjük a hazai zsidóság egyik érzületi emblémájának. Ámbár a palotát a nem zsidó Hild tervezi, a nem zsidó Nemzeti Casino is benne foglaltatik, a nem zsidó Felsőház ugyancsak (egy időben), s ez mind bizony a magyarságot érintő emblematicusság, ugyancsak tele érzületekkel, magyarokkal. Hát akkor ez a palota zsidó vagy magyar? A kérdés is erőltetett, ilyesmit nem kell eldönteni, nem is lehet, de ha kell, akkor legyen a zsidó beolvadásnak és a magyar befogadásnak (közhelyesen: a magyar kapitalizálásnak) egyik helyszíne, akár közös érzületi építménye.

Rögtön felmerül, vajon a partnerek hogyan érzik magukat egy közös érzületi építményben.

Hamar kiderül, ahogy az asszimiláció mélyül, a magyarság azon része, amely a zsidót idegenkedve fogadja, rosszul érzi magát, hallani sem akar olyasmiről, mint közös érzület, főleg, miután a zsidó azt hiszi, és ezt ki meri nyilvánítani, a valláson és az eredeten kívül immár semmiben sem különböznek egymástól. Méltatlankodik, elborzad az ilyen magyar, hivatkozik a *lélekre*, és nyomban éppen az érzületre, amely bizony a legjobban és a leginkább különbözik.

Negatív tapasztalataikról értekeznek bőszen, amelyeket bizony közös tudás tárol, miszerint a zsidók ösztönszerűen mások, olyan nyughatatlanok, olyan gúnyolódók, olyan tekintélyrombolók, eszüket is másra használják, bizony becsapásra, bizony felbolygatásra, bizony kiaknázásra, a rideg materiális javak és a tekintet nélküli racionalitás az istenük, nem szabad velük rokonságba kerülni, a vérkeveredés szégyenletes, szükségtelen velük barátkozni, az együttlét rossz szájízt hagy, nem kívánatosak szomszédnak, a közelség bosszúságokkal jár, elkerülendő velük együtt dolgozni, az együttműködésből hasznot húznak – összefoglalva: a zsidók érzülete és lelke idegen.

A beolvadni szándékozó zsidó és a beolvadást pártoló magyar mindezt természetesen az előítéletek számlájára írja, és elkönyveli, szintén közös, csak másfajta tudásként, hiába minden, bizonyos magyar érzület *éleve* ellenséges.

Vallomások, érzületek vallomásai vitáznak egymással, a keresztény-magyar érzület is egy vallomás, a zsidó-magyar érzület is egy vallomás, mereven külön állnak, a közeledés lehetetlennek lászik, mert a vallomás idegen a tudástól, a megismeréstől, nehéz levetni és nehéz befogadni.

Aki tudni szeretne és megismerni, mint Bibó, az azt mondja, zsidók és magyarok torz képet őriznek egymásról, mert érintkezésük „dehumanizált... úgy vannak társadalmilag egymás mellé szervezve... hamis feltételek között... hogy egymásról rosszat tapasztalnak”.

A saját lélek féltése az idegen lélektől ősi ösztön és modern késztetés, amely ellenségeskedő – *más* – érzületekben nyilvánítja meg magát, a keresztény-magyar érzület nem is hajlandó asszimilálni a zsidó-magyar érzületet, kijelentvén, azt *nem lehet*.

Miközben belemélyedek ebbe a két kötetbe, mosolygok zavartan, mintha a szerzők érzületüktől

elragadtatva határán állnának a hízelgő vádnak, a zsidó formálja maga képére a magyart, ha úgy értelmezhetem, ahogyan ők, miszerint zsidó: a Schossberger-palota a Teréz körúton, mely egyszerű bérház; a *Boroszem Jankó* vicclap, mely mélyen beleágyazódik a magyar városi folklórba; a Vas utcai bauhausiánus, szecessziós díszítésű iskolaépület, mely magyar tanintézet minden időkből; az Üvegház a Vadász utcában, mely igen avantgárd építészeti objektum volna bárhol Európában; a Parisiana mulató, ma Új Színház, a magyar szecesszió egyik legszebb példánya; a Baumgarten irodalmi alapítvány, mely írókat segít származásra való tekintet nélkül; a Goldberger Textilművek, mely a magyar nagyipar egyik exportképes gyára stb. Mindezek, ismétlem, nem zsidókra irányuló zsidó eredetű teljesítmények, melyhez könyvünk zsidó érzületet társít.

És miért ne társítana, fordítok, mert fordítanom kell, a zsidó elem szépen bennük van, ha meg törekvése a nem zsidóvá válásra, éppen az iménti teljesítményekkel is, visszautasítatik a magyar érzület által, akkor meg vállalja magát egyenesen mint zsidót. Ne legyünk képmutatók, az asszimiláció kettőn áll, nemcsak a magyar elem hat, a zsidó is hat, miért kéne nekem szégyellni, éppen nekem, a zsidó hatást, ha zsidónak minősítetik, mondjuk, az operett intézményrendszere, lévén sok zsidó eredetű művelője, mestere (Kálmán Imre, Szirmai Albert), színésze, nem én minősítem zsidónak (most véletlenül nem is szerzőink), hanem azok, akik a zsidó művészekről féltik a magyar érzületet. Vegyem már végre észre, az asszimilációt rühellő magyar érzület készségesen elébe megy könyvünknek: zsidónak titulál sok mindent, amit nem kelle, amire büszke lehetne magyarként is.

Miért bélyegzi, mert bélyegzi az *ilyen* magyar érzület a szép Jálícs-házat zsidónak (és szerzőink, hajlandó vagyok azt gondolni, csak a kesztyűt veszik fel), hát mert a Király utcában van, amelyet hagyományosan, eredete miatt zsidó utcának tartanak, mivel élénken nyüzsgő üzletutca is, rengeteg zsidó szereplővel, azonban számos nem zsidó szereplőre is rávetül a zsidó stigma, mely hol negatív, hol pozitív, kinek így, kinek úgy, válogatás nélkül azokra, akiket valami ehhez az utcahoz köt; szóval a Jálícs-ház építője, tulajdonosa a Jálícs nevezetű úr nem zsidó, borpincéje, étterme nem zsidó jellegű, lakóinak egy része nem zsidó, azonban a Jálícs utódok zsidó származásúakkal is keverednek, ez-

által zsidónak bélyegeztetnek – hát ilyen az érzület, nem analizál, inkább analógiákkal él.

Az érzületi kijelentések formalizáláson alapulnak, kanonizálódnak, megismétlik a hagyományokat, maguk is ismétlik magukat, hitel és tanítás tárgyai az érzületi különbözőzésben egymást elmarasztaló feleknek, a magyarnak és zsidónak egyaránt.

A zsidókat be nem fogadó magyar érzület szerint, mely tényleg tankönyvi formulába rendezhető szépen, a zsidóság asszimilálja a magyarságot, ám ez a tragikusan hangzó vád szerintem inkább egy újabb vallomás, melynek értelmében a magyar kielégülni szeretne zsidó partnerével, miközben rájön, ez tiltva van, büntudata is támad, és kijelenti gyónásként, bizony rút csábítás áldozatává válik. Az asszimiláns zsidó partner tiltakozik, szintén vallomásosan, milyen csúnya vád a csábításé, mikor éppen ellenkezőleg áll, ígéretésekre odaadja magát, erre rúttal becsapják, frigy helyett kikoszorazzák – különben meg hogyan is volna képes zsidóvá változtatni a magyart, mikor már ő maga sem zsidó.

Vices játékok ezek, torz játékok, érzületi játékok, végigkísérik a zsidók beilleszkedési próbálkozásainak magyarországi történetét, hogy végül kiderüljön, az érzület, ha különbözik, ha más, akkor nem fonódhat össze.

Pozitív érzületeinkre alapozódik házasságunk első feleségemmel, aki nem zsidó. Hogyan sikerül, mondhatnám, a szerelem, így, ilyen egyszerű, csodákra képes. Azonban, hogy csodákra képes legyen, meg is kell értenünk és méltányolnunk egymást. Például családjaink különbözőségét másnak nem, csupán csoportkülönbségnek fogjuk föl, és nyugodtan fölfoghatjuk. Történetünk különbségét a minden egyes egyén különös és sajátos egyediségében leljük meg. Eltérő modorunkat a jellem meg a nemek közötti különbség sajátosságával magyarázzuk. Ha magyarázzuk, ha fölfogjuk, ha megeljük, de ilyesmiket nem csinálunk, hanem éljük életünket, hozzátéve, érdeklődésünk, törekvésünk, gondolkodásunk hasonló vágányon fut, értjük egymást, vállaljuk egymást. Elfelejtjük származásunkat, feleségem úgy tesz, ösztönösen, mintha eredete és érzülete az enyém volna, én meg úgy, szintén ösztönösen, mintha az övé meg az enyém volna. Időnként, bár ez elhanyagolható epizód, figyelmeztetve leszek feltolulól (asszimilálatlan, ezt már jeleztem) tudattalanomtól, de ez nem zavarja meg egyívé tartozásunkat. Miután első házasságom véget ér, amihez ugyan nincs köze a magam zsidó arcélének, az

imént vázolt élethelyzetemnek is befellegzik. És fi-am félzsidóvá cseperedik érületileg valahogy.

Hajlandó vagyok érületeim után sietni én is, nem erőszakolhatom meg magam, miért ne dagadhatna keblem egy-egy híres zsidó-magyar teljesítménytől, ugyanakkor figyelmeztetem magam, vigyázat, mert az érületehez társulhat, bizonyos kéjes érzések hozadékával, a pletyka (ez is zsidó, az is zsidó, amaz is) pikáns, fűszeres dramaturgiája, melynek azonban a lelki renyhesség állapota felel meg, mikor az ember sok mindent megenged magának, ami összeszedettségében eszébe se jutna. Hát akkor próbálkozom az összeszedettséggel, és jöjnek elő, amivel még nem jöttem, más sem igen szokott, a metaforákkal.

A másság mint metafora

Hadd szögezzem le, amit könyvünk nem tesz meg, persze nem is feladata, a zsidó másság az idővel, az asszimiláció haladtával egyre inkább *metaforává* változik, itt meg is állapodik, meg is akad benne az asszimiláció – ami nem biztos, hogy rossz, mert ha nem akadna el, én már nem volnék én.

Ahogy a zsidó másság ténybelisége és megmagyarázhatósága az eredet homályba vesztésével, mely persze nem vész homályba, eltűnedezik, ahogy kopik el a lelki-érületi másság, bár minduntalan élesedik is, úgy jelenik meg számtalan metafora, ami mind helyettesít értelmezést, ítéletet, jellemzést át-ételes formában, és ami, mint tudjuk, a tapasztalatot, a hitelességet, a fogalmiságot azonosítja a sejtetéssel, társítással, érzékítéssel, képzetesítéssel.

Mit jelent a *Nyugat* mint folyóirat? Támogatják anyagilag zsidó származású tőkésék, mint Chorin Ferenc, báró Hatvany Lajos, a báró Kornfeld család, a Gyáriparosok Országos Szövetsége, zsidó származású szerkesztők határozzák meg irányultságát, zsidó származású írók emancipációjának színtere, mint ahogy ez unos-untig emlegetődik. Igazi emblémája, ami úgyszintén belénksúlykolódik, Ady, majd Babits és Kosztolányi. Tobzódik hát, hasábjainak tanúsága szerint, a modernizált-asszimilált zsidó és a modernizálódó-magyar *szellem összefonódottságában*, mely érületileg is lehatol a lélekig látványosan, s mint ilyen emblemikus metaforája a kétfajta másság összeolvadása termékenységének. Akinek ez érték és pozitívum, annak számára a *Nyugat* magyar, akinek értéktelen és ne-

gatívum, annak zsidó. Magamnak pozitívum, mégis tetszik, ha emlegetik zsidósághoz való közét.

A Nemzeti Múzeum előtt magasodó emblemikus nemzeti költő, Arany János emlékművének, olvasom, két mellékalakja, Toldi és Botond a zsidó Müller Dávid tornászról és a zsidó Weisz Richárd nehézsúlyú birkózó olimpiai bajnokról min-táztatik. Megvallom, felvillanyoz ez az érdekes adalék, amiről nem tudok, hiszen mindenképpen gyönyörű metaforája *a zsidó és a magyar test összefonódottságának*, s ezzel együtt jelképezheti a jó érzést, a közös erőt, akaratot, törekvést, célt, eszközt, megértést, és jelképezheti a rossz érzést, az egyik fél hatalmát, a másik kiszolgáltatottságát, nem is beszélve birkózásról, verekedésről, ha összekülönböznek, mikor az egyik úgy érzi, a másik ki akarja használni, be akarja csapni. Az értelmezésnek tág tere nyílik; értelmezhető, lám a zsidók nemzetidegen testükkel összeroppantják a nemzeti testet, és lám a zsidók teste sem különbözik, és lám a magyar test mintát ad a zsidónak, és lám a zsidó test milyen más. (Magam, megmondom őszintén, nem nyilatkoznék ilyen kényes ügyben.)

Folyik, folytatódik az asszimiláció vegyes házasságokkal, névmagyarosítással, a keresztény vallások felvételével, meg a tudatban (tudattalanban? tudatfelettesben?), a lélekben-érületben, ezért szerzőink nehéz helyzetben vannak, mert amint elhagyják a századfordulót, egyre kevésbé adódik, amiről megemlékezhetnek, egyre kevesebb, ami igazán zsidó volna, hiszen a sikeres asszimiláció érdekében a zsidók maguk igyekeznek mindenről, mindenkiről eltüntetni a zsidót.

Alig is van már más zsidó, mint metafora a zsidóról, az viszont akad bőven, és az első világháborút követően a fajvédő rezsim által szaporítottatik, mivel az szeretné eltorlaszolni most már az asszimiláció lehetőségét, inkább *disszimilálni akar*, ne fonódhassanak össze többé magyarok és zsidók se testileg, se szellemileg, se lelkileg, ha lehet, még metaforikusan sem, *a metafora legyen a visszazsidósíttaé*, akár az etnokulturális vagy nemzeti másságba – az ortodoxokkal és cionistákkal csak látszólag van bajuk –, tűnjék ki azonnal, ki a zsidó, ne vegyülhesse el többé, ne lehessen összetéveszteni őket a magyarral, s ha ezt már másképp nem, csak metaforák révén lehet elérni, akkor jöjjenek a metaforák.

Harsog a húszas-harmincas évek nyilvánossága a vérfertőző, a bűdös, a sáskaként rajzó, a befészkelődő, az élősködő tetű, a görbe úton járó, a szó-

**Anyám, Rózsa Ilona tánctanárnő,
amikor még menyasszony**

rös kezű és szívű, a bőrlenyűző, a bogárszapora-ságú, a verébszemtelenségű, a patkányfertőzésű, a sárba tipró, a sátánfajzat stb. zsidó képektől (és leheletektől).

Ha a magyar szellemre, testre, lélekre „legveszélyesebb” zsidók, mint egy Hauser Arnold, Jászi Oszkár, (von) Neumann János, Szilárd Leó, Wigner Jenő stb. elhagyják az országot, boldogan veszik, örülnek, és felruházzák őket a gyökértelenség, hazátlanság metaforájával. Miután híresek lesznek külföldön, teljesítményüket nem ütik nagydobra, legfeljebb elejtenek néhány metaforikus megjegyzést, lám a zsidónak mindegy, hol szolgál, hol él, hazája a pénz, a hírnév, a sikerhajhászás. Csak egy másik korszakban, mikor az asszimiláció ismét divatba jön, ismerik el őket utólag, mint akik

dicsőséget hoznak a magyar hazára, ráadásul magyarokként.

Elmegy rokonom, Lengyel Menyhért is, anyai nagyapám unokatestvére, még születésem előtt. Emlégetik büszkén, legfőképpen nagymamám, mint aki nevet szerez kint is. Holott, érdekes, nem tanul meg semmilyen idegen nyelvet rendesen, anyanyelvén tud és főleg hajlandó szót váltani, csak nincs hozzá ugye „anyja”, hazája, szóval magyarokkal, leginkább zsidó-magyarokkal érintkezik előszeretettel. Természetesen írni még inkább csak magyarul képes. Tragikusnak látom, természetesen képletes értelemben, életének ezen szakaszát, mert ugyan érvényesül, befut, de hát egy író, mint ő, a *Csodálatos mandarin* írója, ha azon a nyelven kénytelen írni, mely kiveti magából, az tényleg önazonossági válságot okozhat. Nyelve magyar, de ő maga nem lehet magyar; zsidó sem lehet, zsidó nyelve eleve nincs; amerikai írónak lenni angol nyelvtudás híján lehetetlen, holott ez az új hazája, ha az haza. Nem lehet tudni, milyen író, se magyar, se zsidó, se amerikai. Nyelv nélküli író metaforikusan, vendégnyelvre, a magyar neki már csak vendég lehet, kényszerül. Velem is megtörténhet ugyanez, már ami a nyelv nélküli írótságot illeti, nem oly nagy tragédia azért, legfeljebb képletesen; mindenre fel kell készülnie az olyannak, mint én.

Nem szokták megérteni, miben is rejtőzik az a másság, amelynek tényszerűsége nem létezik, eredete már nem megfogható, érzülete nem kimutatható, különben is megfoghatatlan, és *megfoghatatlanságában*, ezt felpanaszolják, mégis *fennmarad*. Nem számolnak a metaforák (és az aura, amiről még fogok beszélni) másságot felidéző erejével, és azzal, bizony asszimilálódhat minden, miközben asszimilálatlan maradhat a metafora (és az aura) rendszer, amely a másságot fenntartja.

A zsidóság legfontosabb, mindent átfogó-átható metaforája a *kivétel*, igen, ez a kivétel – minden szabály alól, mely egyúttal erősíti a szabályt is, mármint a „kivételt” – jelenti a zsidót, a zsidóst metaforikusan, ezzel a kivétellel magyarázható, miért szántói Kőrösy József a statisztikai hivatal vezetője, miért igazságügy-miniszter Vázsonyi Vilmos, miért a leghíresebb tudógyógyász báró Korányi Frigyes, miért a legnagyobb üzem tulajdonosa báró Weisz Manfréd (bár itt a szabály erősítése is fontos), és kivétel Lajta Béla, a magyar secesszió jelentős alakja, és kivétel Beregi Oszkár, a Nemzeti Színház örökös tagja – és azért kivételek, mert

zsidók, és azért zsidók, mert kivételek, kivétel mi-voltukban testesítik meg a metaforikus zsidót.

Ilyen „kivételekkel” van tele könyvünk, ezért, ha akarják a szerzők, ha nem, számomra *A zsidó Budapest a magyar főváros zsidó metaforáinak* (és aurájának) részbeni föltárását jelenti.

A másság mint bűn-bűdés

Könyvünknek akkor lesz megint igazi asszimilálatlan zsidó tárgya és mondandója, mikor Budapest zsidó arculatát a házakon és embereken virító sárga csillagok, hagyományos jelként mintázzák meg, mintegy visszaetnikumosítva; mikor az eufemisztikusan „védettnek” minősített házak tájékoztatják a pogromlovagokat, hol a „védtelenség”; mikor külön fallal övezett városrészben különítettnek el, gettóban (amely korábbi korszakokban a judaizmus teste volt, Adorno és Horkheimer szerint, ahová szellemét elbújtathatta, most meg „ól disznóknak”, éppen olyanoknak, akik „kitalálták a kósert”), ahol rájuk szabott (szub)kultúrában élhetnek ismét, az emberi mivolttól való megfosztatásban; mikor az utcaképet a munkaszolgálatba, haláltáborba parancsolt, államból, nemzetből kiközösített halálraítéltek csoportjainak felbukkanó-el-tűnő menete festi meg; mikor a sorsnak kitett, attól menekülő, közösség védelmét nem élvező családok és egyének állati félelmű bujkáló-álcázása életmódként páncélozódik rájuk; mikor a marhapullmanokba bevagonírozottak nem emberi tekintetéből kiolvasható a gondolkodásmódba beállt abnormális zavar; mikor a nyilas fegyveresek által a Duna-partra hurcolt, találomra kiválasztottak se-rege negatív áldozati bárányból a folyóba lőtt, pozitív *bűn-bűdős* úszóhullává lényegül; mikor fényes látványként temetetlenül bűzlenek kijelölt bűnbakként; mikor kietlen, láthatatlan, jelöletlen tömegsírokban bomlanak – zsidóként mind.

Hűen, bár nem kimerítően, ami nem is feladatuk, számolnak be erről a szerzők.

Hát igen, zsidó-vágóhíd hangulata van akkor a városnak. Ősi, örök érvényű zsidó metaforák hús-vér képviselőit küszöbölik ki éppen, hogy a metaforák, csak azok, zavartalanul tovább élhesse-nek. Bűn-hődés gyakorlatiasan a gyakorlatban, bűn-hődés képletesen a képekben.

Családom úgy vélekedik, velünk, akiket befo-gadnak, nem történhet meg az, ami éppen történik.

Négyévesen gettóban, majd egy bécsi külváros kon-centrációs táborában múlatom az időt. Nem, ez nem eshet meg velünk, tartja családom, miközben történik velünk. És miután túlélünk valahogy, ami-ben a magyar közösségnek semmi része sincs, visszajövünk, pontosabban haza. Nekünk van ha-zánk, az az ország, amely bűn-hődtet. Mikor évek múlva, már nagykamasként, firtatom, tulajdon-képpen miért jövünk mi vissza, körülbelül azt a hi-hetetlen választ kapom, oda megy az ember, ahol az ingó és ingatlana van, meg a helyismerete, kü-lönben is utálják a zsidót mindenhol. Persze az in-gó egy részének bottal üthetjük a nyomát, az ingat-lan féig romokban, a helyismeretet meg néha jobb kiaknázatlanul hagyni, különben sem irtják minden-hol egyformán a zsidót. És jómagam miért mara-dok, mikor már felnőttként el is mehetnék? Elfe-lejtem a kiküszöbölésemre tett kísérletet, és hívsá-gosan tudatfelettesemet okolom utólag, mely, ve-szem észre, igencsak asszimilált, a történetek elle-nére, és asszimilálatlan tudattalanommal harcolva győzedelmeskedik, bizony, tudnom kell egyensú-lyozni köztük tudatosan.

Mi történik, mi rejtőzik a különös, amely éppen nem különös, mert mindenkoron a zsidókra – a ki-vételekre – szabott, így szokványos dráma és ka-tarzis mögött?

A zsidó tulajdonképpen tabu szó, hogy a szóval kezdjem, mert az eredendő bűn és megtorlása a *bűn-bűdés* metaforájával egyenlő. A bűnt ugye ki kell küszöbölni, hiszen a bűnnel együtt élni nem le-het, a bűn persze kiküszöbölhetetlen, ha csak nem vetítjük rá olyanokra, akiket ki akarunk éppen kü-szöbölni, olyanokra, akik nekünk mások, így bűn-hődniük kell, és két legyet üthetünk egy csapásra, a bűnnel együtt kiküszöböljük a bennünket irritá-ló másságot is.

A bűn-hődés és a bűn-bocsátás azonban együtt létezik, ilyen a világ. Létezik vonzalom, sőt bete-ges vágy is a bűn iránt – ez kiolvasható a Bibliá-ból –, tiltott gyümölcsként, ami vagy megtorolta-tik, és akkor következik a bűn gyűlölete, és a zsi-dók bűn-hődése, vagy, mivel a korszakok változ-nak, megbocsáttatik a bűn, és akkor következik a bűn és a zsidók iránti elnézés, sőt rajongás, dics-fényövezés – hol így, hol úgy.

Mindenesetre a zsidóság az asszimiláció korszá-kában „olyan néppé lett – írja Hannah Arendt –, amellyel mindenki kiválóan múlathatja az időt”.

Az (állítólag) asszimilált magyar zsidó pofájába

vágják, egyáltalán nem magyar, nyerve csak vissza zsidó azonosságát, disszimilálódjék, az meg, szégyen, nem ért semmit, nem érti, minél kevésbé zsidó, annál inkább állítják róla, bizony zsidó. Nem érti, miért, ha minél inkább teljesíti a nem zsidó követelményeket, akkor annál rosszabb neki, vádolják, magyarabb akar lenni a magyarnál, holott csak zsidó lehet. Hányan és hányan ragaszkodnak magyarságukhoz, tévhiteket illuzionálva, duplán bűnhődve így, mint Radnóti Miklós is, akinek el kell vesztítenie, először önazonosságát, a magyart, bizonyítandó bűn-hődésre alkalmasságát – kereszténynek és magyarnak tudja magát, nem érti, *Naplója* is tanúsítja, miért gondolják őt zsidónak, munkaszolgálatra kényszerítését tévedésnek minősíti, képtelen visszazsidósodni, talán mikor már haldoklik, akkor zúdulhat rá egy másfajta önazonosság, bár megtörténhet, keresztény magyarként éri a zsidó halál –, nem tudhatom, zsidó bűnhődésre való alkalmassága tényleg bekövetkezik-e.

És műlatják az időt a zsidókkal, miközben hatmilliót különös módon és élvezettel kiküszöbölnék, szépen, megtervezetten, nagyüzemien, a legfejlettebb technológiával, s ezáltal úgy, ahogyan embereket nem szoktak megölni. Mégis fölmerülhet, föl is merül, vajon haláluk rájuk szabottan különleges-e, vagy csak egyszerűen elpusztulnak egy világegésben, mint a nem zsidó milliók is. Kiderül, ha mégoly különleges és testükre szabott is haláluk, nem sajátíthatják ki egyedül a mártíromságot, nem lehetnek ők egyedül mártír nép. Mert még az is kérdéses, miért pusztulnak el ennyien – és valóban ennyien-e? –, ha ugyanis eredendő bűneik miatt, akkor csak bűn-hődnek, azt kapják, amit megérdemelnek. És az is kérdéses, zsidóként pusztítják-e el őket, vagy nem zsidóként (magyarként, lengyelként, németként, ellenállóként, kommunista-ként, antifasisztaként stb.), hiszen éppen ők állítják, nem zsidók már, és akkor közönséges halált halnak. Lám, ha mártíromságot kell elvitatni, akkor bűnösök és nem zsidók, ha a bűnösséget kell megbüntetni, akkor zsidók, és megérdemlik – bűn-hődniük kell, bárhogyan legyen is.

És műlatják az időt kiválóan a zsidókkal, felmerül a vád ellenük, íme nem fogadják el a halál egyenlőségét, abban is privilégiumra törekszenek, a bűnhődésben is kiválasztott nép akarnak lenni. Világméretű küzdelem folyik a gázkamrák metaforájának és aurájának birtoklásáért, csak ezért, tényyszerűsége elhazudásának álruhájában. A zsidóság

nem lehet mártír, jön az intő szó, egyedülként semmiképpen sem, nem birtokolhat egy összemberi metaforát, ha az pozitívum, a mártíromságot – ha negatívum, mint a bűn, amely szintén összemberi metafora, akkor persze övé lehet nyugodtan.

Minél kevésbé tudható, min alapszik a magam mássága, annál inkább múlathatják velem az időt kiválóan, annál inkább kiderülhet rólam, milyen látványosan érzékelhető ez a különben látványtalanul érzékelhető másságom, amelyre nincs meghatározás, kiderülhet rólam bármi. Felléptethetnek *kollektív* zsidóként, miközben megfosztanak egyéni tulajdonságaimtól, és felruházhatnak bizonyos zsidó ismérvekkel „negatív princípiumként” – írja Adorno és Horkheimer –, „ellenfaj” képviselőjeként, aki, mivel ilyen nincs, bármi lehet, bármire képes lehet, bármit elkövethet, bármi bűnt, és el is követ. Így aztán eleve bűn-hődnöm kell, *bűnhődésemre való alkalmasságom miatt, amely másságom legfontosabb tényezőjévé lép elő.*

A másság mint aura

Szüleim, miután túlélnek valahogy, el akarnak vegyülni, félnek, egyrészt, mert megmenekülésük is bűn, másrészt meg ott van nekik keresztnek a zsidó Rákosi, akitől nemcsak mint diktátortól, hanem mint zsidótól is félniük kell. Érzik, Rákosi bűnei a zsidóságra szállhatnak vissza, ahogyan hamarabb Kun Béla bűnei szintén. És azért is félik, mivel tisztában vannak Rákosi zsidók iránti megvetésével, gyűlöletével, hiszen gyűlöli, megveti saját zsidóságát, amit, bárhogyan szeretne is, nem képes elfeledtetni, ezért igazolásul, öngazolásul bármire képes a zsidók ellen. Hiába nem zsidóként diktátorkodik, mindenki zsidónak tartja, a maroknyi sztálinista kivételével, de még maga Sztálin is a javából. Fellélegeznek szüleim, mondhatom, mikor Kádár lesz a (puha) diktátor, végre egy nem zsidó, és megnyugszanak. Éles vitákat folytatunk, akkor én már, felnövekedvén, kommunisztabarát-*nak* bélyegzem őket, pedig tudom, lelkük mélyén nem szeretik a pártállami rendszert, apám olthatatlan vágyódása az önálló egzisztencia után ezt kizárja. Azonban elnyomják nem-szeretetüket, és ennek egyetlen oka van: tartanak attól, ha majd a kommuniszták, akik szerintük nem antiszemiták, egyszer megbuknak, majd megint kiküszöbölik őket. Hiába magyarázom, elég lesz az is, ha a Szov-

jetunio hivatalos antiszemitizmusát kötelező majd átvenni.

El kell felejtkezni mindenről, ami zsidó a pártállami rendszerben, a zsidó tényekről, eredetről, érzületről, metaforáról, sőt a bűn-hődésről is, mindezt kiiktatják – természetesen a vallást sem éppen jó követni –, elfelejtetik a zsidót, ezért érezhetik magukat szüleim biztonságban, amely *hamis*. Létezik is ennek a hamis biztonságban egy sajátos mássága *aura* formájában, s ez, tehát a zsidó másság aurája még a pártállamból sem iktatható ki.

Ugyanis, mivel a kommunisták kijelentik, hatalomra jutásuk előtt ők voltak az egyedüli mártírok, ők szenvedik a legtöbbet, az ő haláluk a privilegiált, ebben versenyre kelnek a zsidókkal, sőt, mint terjesztik, ők mentik meg a zsidókat, és mivel cserébe felajánlják a zsidóknak, asszimilálódnak hozzájuk, ezáltal nekik is juthat egy kis mártíromság, egy kis privilegiáltság az áldozatéból, a múltból, ha nem is zsidóként, de kommunistaként, és mivel mindezt számtalan zsidó elfogadja (keveredik is csúnyán a zsidó és kommunista mártíromság), bizony lengedezik a kommunista-zsidó aurája, a hit meg a hamis biztonság egyvelegét alkotva.

És bizony, tetszik, nem tetszik, fénylik az aura, amely szerint a zsidó egyenlő a kommunistával, ahogy régebben egyenlőnek tekintett a kapitalistával – mondom, ez csupán aura, amelynek szelét a kommunistákhoz asszimilálódt zsidók keltik fel. Ideírhatom Bibónak azt az anekdotáját, ami akkor is, később is, ma is sugároz egy bizonyos előjelű aurát: „Ugyan, mi bajuk a kommunistáknak N. N.-nel, hiszen mindig liberális volt?” Mélyértelmű, hiszen itt az a sugallat, miszerint a kommunista és a liberális ugyanaz, a kommunista aurája a zsidó hatalomé, a liberális aurája a zsidóbaráté (bérencé), mindez, ismétlem, természetesen csupán aura, mert légneműen elillan nyomban, ha a valóság vagy a gondolkodás próbájának tesszük ki.

A kommunizmus univerzalitása oltárán el kell tűnnie mindenfajta partikularitásnak, a zsidó másságnak ugyancsak, el is tűnik, azonban belőle egyvalami megmarad, az aura, az lengedezik szépen, úgy látszik, fölötte még a diktatúrának sincs hatalma.

Ám meglehet, a zsidó másság meglétére, érzékeltetésére a kommunistáknak szükségük van zsidó aurára, legalább arra – egyfajta nem tudásra vagy légnemű tudásra, bizonytalan, sokféleképpen magyarázható nem szilárd tudásra –, ha úgy adódik, akkor kijátszhatják ezt a kártyát. A honi zsi-

dóságnak meg szintén kapóra jön mássága egyedüli bizonyítékaként ez az aura, valószínűleg azért is, hogy ezáltal ugyanakkor megmaradhasson, tükörképként sugározhasson az antiszemiták aurája is, hogy rámutathassanak, íme, még mindig sugárzik ilyesmi. A kommunisták meg felismerik, jól jöhet nekik mindkét aura, ha az csak aura, felléphetnek az antifaszizmus mundérjában a nem-szeretem ellenfelekkel („reakciósokkal”, „cionistákkal”) szemben.

Aura pedig többfajta lengedezik, sugárzik, például még az előző korszakból marad meg a fénye, mely az Újlipótvárost (könyvünk is említi) zsidó negyedként világítja meg. Ez a még mindig korszerűnek számító, kényelmes–kellemes, kedvező közérzettel társuló városrész a középosztály lakáshiányát hivatott betölteni, mind a király nélküli királyságban, mind a pártállamban. Felépülésének idején használatos egy statisztikai kifejezésbe bújtatott fajvédő eufemizmus: a zsidók számuknál nagyobb arányt tesznek ki a középosztályban; nyilván akkor ide is többen költöznek százalékosan. A zsidókkal szembeni *ressentiment* jeles megnyilvánulása, ha zsidósítják azt, amit szívesen eltulajdonítanának tőlük. Az nem számít, mennyire zsidó ez a negyed valójában, aurája az, s ha valakit az „újlipótvárosi” (esetleg „lipótvárosi”) címkével látnak el, legyen zsidó vagy se, az egyenlő zsidósításával.

Lengedez egy másfajta, de szintén hagyományörző aura is, a „népi” és az „urbánus”, hadd térjek ki ezekre, mert magam, eltérően a bevettől, csupán auraként tartom létezőnek. Az „urbánus” aura és a „népi” aura, melyek egymás felé fújnak ellenségesen, utálkozva, és produkálva a népből–vidékről jött káderek és azok felkarolóinak auráját, meg a polgárságból–városból–zsidóságból jött káderek és azok felkarolóinak auráját, a másoknak az érvényesülésből való kiszorítását óhajtják. Céloznak azonban mást is, azt, legyen rámutatható, léteznek ám zsidók manapság is – ne feledkezzünk meg a zsidó másságról –, nem is akármilyen pozíciókban léteznek, összetartanak, s hogy a kommunizmus hazai talajba gyökereződjék, az ilyenektől meg kéne szabadulni egyrészt; és másrészt meg célozzák, hogy bizonyítható legyen, vannak ám harmadikutasok – ne feledkezzünk meg az antiszemitákról –, kik veszélyeztetik a kommunizmus szép megvalósulását. Lám, szerintem mindkét tábor a párt áldását kéri magára, hogy elhagyhassák az aurát, hogy valóságossá válhassanak.

Szerzőink is elfogadják, nem létezhet zsidó tel-

jesítmény, zsidó személyiség, zsidó karrier a pártállamban, holott fénylik, ámbar csak az aurája. Mosolygok, kíváncsi volnék, milyen lenne a fogadtatás, ha bizonyos teljesítményeket zsidó eredetűnek titulálnának, sorolhatnának is szépen ilyeneket, ha nem is annyit, mint a Monarchiában – s ha nem is annyi joggal? (kérdés és szemléleti kérdés) –, mekkora botrány kavargogna, és minden oldalról, hiszen ezzel megtöretnék a még mindig létező zsidó másság (amely már csak, ismétlem, aura) tudomásulvételének, érintésének tabuja (és ezáltal kockáztatnák az aurából való kiszökését).

Zsidó karierről, ha az nem a vallási vagy hitközségi szervezet illetékességi körébe tartozik, nem tudósíthatnak szerzőink, de nem tudósítanak egyházi és világi zsidó személyiségekről sem, kik ezt a korszakot fémjelezhetnék, persze nem is tehetnék, azt hiszem (a jeles rabbin, Scheiber Sándoron kívül, akit a világ zsidó tudománya egyetlen magyarországiént ismer akkoriban, azonban róla mintha nem akarnának szerzőink beszélni). Tudjuk, a hitközség vezetői parancsok teljesítésére szorítkoznak, a rabbi hivatás meg lebecsült, presztízs nélküli foglalatossággá degradálódik, ha belső meggyőződés tüze nem hevíti, hogy ilyen gyönyörűen fejesszem ki magam, akkor a kontraszelekció hamujába hamvad. Azután meg kiket szolgálnak a rabbik, hát azokat, akik már vállalhatják a vallásos stigmát, akik már a temető felé haladnak (figyelem: a halál kegyetlenül önazonosságát, zsidó származású alattvalóját könyörtelenül zsidó temetőbe fekteti, ha csak az illető nem valamilyen politikai, esztétikai, vallási kivétel, akkor is, ha életében egyetlen érintkezése sincs zsidósággal), akik, statisztikai műszóval, „inaktív”, öregek, betegek, elesettek vagy disszimilánsok és deviánsok, akiket úgyis leírnak már cinikusan máshol, s akik a hitközségükkel együtt, akarva-akaratlanul a kívülállás, a korszerűtlenség, a szomorúság, az elmúlás auráját lehelik.

Az ötvenes évektől a kilencvenes évekig Budapesten, ami zsidó, a vallás és a hitközség, nem fedheti föl magát nyíltan, könyvünknek most már értelemszerűen kevés mondandója akadhat, legfeljebb a zsidóságtól való *megfosztás* tényeit rögzítheti a város arcán (auráról egy enciklopedikus hevéletben fogant műnek nem lehet és nem kell beszélnie).

Az imatermek rejtőzködnek; a temetőket nem nevezik nevükön, úgy mondják például, Kozma utcái; a valamikori zsidó negyed nem szerepel turis-

talátnivalónak sem (Prágában szerepel), bár, ismétlem, a megfosztás gyönyörű áldozata; az emléktáblák feltűnésmenteskednek, általában nem is zsidóként, hanem a fasizmus áldozataként, antiszisztaként aposztrofálják magukat, ez lesz a zsidó újabb eufemisztikus neve. És ha nincs magántulajdon, ha minden az államé, és ha az nem zsidó állam, akkor hogyan lehetne valami is zsidó – vendéglő, üzlet stb.

A zsidó ünnepek is takargatnivalók, suták, bujkálók, szorongók, nyilvánosságtól menekülők – ilyen az aurájuk.

A Dohány utcai templom az egyetlen, amely, úgy látszik, eltüntethetetlen, mint valóság is, mint jelkép is, a sok bujkálóból egyetlenként tűnik elő, viszont, tapasztalatom szerint, nem illik megnézni, ránézni, vizsgálgatni, beszélni róla, csak alamuszin elmenni mellette, csak nem meglátni, ami még látható, mert ez több auránál, és annál nem lehet több ebben a korszakban, ami érzékelhető, ami tudható.

A rengeteg valamikori szervezethez, intézménynek a helye megmarad ugyan, de mint megfosztott–megszüntetett–megváltoztatott–eltagadott szelleme a helynek (legtöbbször): a lágymányosi zsinagóga, természettudományi stúdió; a kőbányai zsinagóga, raktár–színházterem–tévéstúdió; az Aréna úti vívóterem; a rákospalotai és a nagytétényi zsinagóga, raktár; a fiúárvaház, gyártelep; a siketné-mák intézete, főiskola; a kórház, egyetemi épület; a leányotthon, a közlekedésrendészet stb. Mindezekről eltüntetik gondosan és hányavetien a zsidó jelképeket, rekvizitumokat, az ótestamentumi utalásokat, a héber feliratokat, a Dávid-csillagot, ne legyen tudható zsidó mivolta, a bűn-hődés utórezgéseként, folytatásaként. Elárvult, megmásvított, elhazudott, eltüntetett zsidó arcéle ez a mai városnak, a zsidó másságról való tudás kiirtásának jelképe Budapest mostanra – bár aurájuk fennmaradva zsidó szellemként kísért.

Így válik titokzatossá, lappangóvá, pletykatémává a zsidó (meg az antiszemita) mivolt, így lehel mintegy áthatolhatatlan, mégis tompa atmoszférát a másság aurája, mely ugyanakkor megtörtén, gyengén pászmázik, találónan kifejezve a pártállami zsidó másság jellegét.

A zsidóságról kialakult aura minden korban, uralmi formában, rendszerben, úgy látszik, *asszimilálhatatlan*, vagy ha mégsem az, akkor eltűnése az utolsó fokozata a beolvadásnak, illetve a zsidó

Nagyanyám, az ötvenes években

másság azonosíthatóságának, pontosabban utolsó lehetősége a disszimiláció elindításának.

A pártállami parancsasszimiláció, kiderül nyomban bukása után, nem sikerül, mindenkit számon tartanak, aki zsidó, kiderül mindenkiről egy csapásra, mint ahogy az is, ki az antiszemita, majdnem fél évszázados ezekről való nem tudás után hirtelen reflektorfénybe kerül a tudás, és megint a kiindulópontnál állunk: asszimiláció, disszimiláció, integráció?

Rögtön a napvilágra kerül a magam zsidósága is.

A másság mint kbóra

Tényleg, honnan tudják rólam, én más, pontosabban zsidó vagyok, ez időnként felmerül bennem. Biztosan tudják, akik ismernek. Akik nem ismernek,

mondjuk az utcán, azok általában nem tudják, még sohasem „zsidóztak le”, ellenben bizalmasan szidták a zsidókat már nekem utcasarkokon. Mivel figyelek arra, nem szégyellem bevallani, felfedezhető-e zsidóságom, asszimiláns tulajdonság ez is, ugye, tapasztalom, akad, akinek igen, akad, akinek nem. Aki tud zsidóságról, annak inkább látható, de hogy miért, arra válaszolni nemigen képes, aki nem tud, annak nem is látható vagy sokkal kevésbé. Az kiderül, a szemnek nem különbözöm nagyon, az orrnak egyáltalán nem, az ízlelőbimbóknak (fontos bizonyos helyzetekben) sem, a fülnek igen is, nem is, kinek így, kinek úgy. Gesztusaim, habitusom, modorom stb. nem tűnik a környezettől eltérőnek. Mit sorolhatnék még, nyilván rejtett-rejtélyes dolgokat, miket magam sem ismerek, de másoknak föltűnhet. Belesimulok azért a közegbe, biztosítanak, és biztosítom magam naivan. Életerem, életmódom, viseletem, táplálékom, szokásaim sem eltérők, gondolom szintén naivan, persze joggal is, mivel társadalmassági folyamatom nem tér el a többségtől, gondolok itt az iskolákra, meg aztán pályám a magyar nyelvhez és kultúrához kötődik, megtanulom azonban, az utóbbinak túl nagy jelentőséget ne tulajdonítsak, sőt. Ámbár az otthoni, családi hatások, a magánszféra, intimszféra eltérhetnek, elismerem, holott szüleim sem különböznek jobban nálam, és említettem már első házasságomat, nem zsidó feleségemmel. Mégis szülői családom tagjainak tapasztalatai és története a nem zsidó családokétól elüt, ez azonban, ha csak el nem beszélem, nem tudható. Mégis tudják, biztosan tudják, akik kapcsolatba kerülnek velem, a kivételek erősítik a szabályt, zsidó vagyok. Honnan tudják? Nevemről persze tudhatják, de tudták nagybátyámról is, hiába magyarosít. Komikus és tragikus, nem, ha ilyesmi gondja akad az embernek, de ha asszimiláns, akkor ezek a pirulnivaló kérdések fontosak, ha nem az, akkor megvetendőek, föl se merülnek. Félreértés ne essék, nem ámítom magam soha, lehetnék nem zsidó is, ilyen balga nem vagyok. Zsidó miveltomat elfogadom, legfeljebb megválogatom, kinek nyilvánítom ki. Szomorú dolog ez az asszimiláció, meg vidám, játszani lehet vele. Szerencsére nem önmarcangolom magam, miért volnék én zsidó. Egyszerűen lelem meg zsidóságomat, ha zsidó szülőktől származom, ami állítólag tény, akkor zsidó voltom magától értetődő, természetes, az öröklés, ennyi, az eredet, mert többet nem tudok felhozni. Jobban mondva tudok azért, mert ha ilyesmiket írok, mint

ez itt, akkor van bennem zsidó érzület is, és akkor alkalmas vagyok metaforák és aurák kiindulópontjául, és legfőképpen bűn-hődésre vagyok alkalmas. Azt hiszem, zsidó önazonosságom fennmaradásában a legdöntőbb tényező a bűn-hődésre, a kiküszöbölésre való alkalmasságom. Mégsem tudom, mindezek ide vagy oda, mi bennem a zsidó pontosan. És az is elképeszt, honnan tudja más, ha én nem tudom, ki vagyok. *Tudja, amít nem tud, tudom, amít nem tudok.* Egyre érdekesebb vagyok a magam számára. Megkockáztatom, a zsidóságról való tudás csupán a tudáson alapszik – tautológia.

Asszimiláns zsidónak lenni bűvészműtárvány – írja Hannah Arendt –, az ilyen embernek mintegy ketté kell szakadnia. Kint a külvilágban, az otthonán, családján kívül ki kell derülnie, ő sem más, nem zsidó, hanem egy ember a sok közül, aki ugyanolyan, mint a többi, holott éppen a külvilág tartja zsidónak. Bent a belvilágában és otthonában, családjában zsidónak kénytelen maradni, ilyen az érzülete, a lelke, legalább intimszférájában legyen az, aki, holott önmagát nem is tartja zsidónak. Hol így, hol úgy. Magára marad a gonddal, közösség híján, zsidó, nem zsidó. Az ilyen különleges esetekre, mint az övé, aki zsidó, mégsem zsidó, aki olyan, mint a többi, mégsem olyan, megoldás nem kívánkozik. Csoporttá is képződik, szépen felismerhető csoporttá, s mivel nem védi semmi, az általános jogrendszeren kívül, s még ha az demokratikus is, védelemhez kevés, annyira speciális a helyzete, bűnbakká is válhat könnyen.

Hogyan lehet beszélni egy ilyen zsidó mivoltáról? Azt hiszem *khóraként*.

Megkockáztatom, Budapest zsidó arca – ha manapság megint gazdagabb zsidó vonásokkal rendelkezik is (feléledő szervezetek, programok, iskolák, folyóiratok, üzletek, vendéglők) – már csak khóra arc. Milyen egy ilyen arc: meghatározhatatlan, ugyanakkor kimeríthetetlen, ámbár azonosíthatatlan és egyedi, de

nem sajátosság, nem lehet tudni helyét, és tulajdonképpen kibújik minden séma alól, kinyilatkoztatás alól, ezáltal befogad mindenféle meghatározást, bár semmiféle meghatározással nem bír, „van, de nem létezik” – Derrida khóraértelmezése alapján, aki újrafelfedezi Platón nyomán.

Hasonlít városom zsidó arca a magam arcához, amely szerintem, zsidóságomat tekintve, szintén khóra arc, amennyiben nincs rá helyes szó, kifejezés, mondat, *nem lehet hozzá elérni*, nem lehet lényegéhez férközni, egyetlen érvényes meghatározása sincs, megnevezhetetlen, anakronisztikus, valami, ami nincs, *semmi és mégsem semmi*, túl van a fogalmán, mégsem mérhető ki, áthatolhatatlan, „...e tárgyban (mármint a khóraéban) – írja Derrida – a lényeg kérdésének nincs értelme többé... nagyon egyedi sajáttalanság, amely éppen hogy semmi... kibújik minden antropológiai séma, minden történelem, minden kinyilatkoztatás, minden igazság alól... *van, de nem létezik*” (ismétlem).

Ilyen hát az én zsidó arcom, és ilyen városomé, khóraként jellemezhető, ha ez jellemezhetőség.

A lepel lehullik rólam, mert a khóra egy lepel lehullása is, és lehullik Budapestről (és egyáltalán nem készlet önvizsgálatra és bírálatra most már a könyv címe: *A zsidó Budapest*).

Mindez lényeges kérdés nekem, meg *nem is lényeges*. Ámbár számomra továbbra is titok azért.

A szerző képe 1996 nyaránól